УДК 78.071.2

А.Р. Салихова

ГАЗИЗ ӘЛМӨХӘММӘДОВ ҺӘМ АНЫҢ МИЛЛИ МУЗЫКА СӘНГАТЕН ҮСТЕРҮДӘГЕ РОЛЕ

Творческая деятельность певца, композитора, фольклориста, педагога и общественного деятеля Газиза Альмухамедова сыграла важную роль в становлении татарского и башкирского музыкального искусства. Его непревзойдённый певческий талант и трепетное отношение к бесценному фольклорному наследию послужили сохранению, изучению и распространению произведений народного музыкального творчества. Газиз Альмухамедов стал одним из авторов первых татарских опер «Сания» и «Эшче». Он принимал самое активное участие в подготовке профессиональных кадров для национального музыкального искусства на этапе его становления.

Ключевые слова: Газиз Альмухамедов, певец, композитор, общественный деятель, фольклор, музыка, опера.

The creative activity of the singer, composer, folklorist, teacher and public figure Gaziz Almukhamedov played an important role in the development of Tatar and Bashkir musical art. His unsurpassed singing talent and reverent attitude to the invaluable folklore heritage served to preserve, study and disseminate the works of folk music. Gaziz Almukhamedov became one of the authors of the first Tatar operas «Sania» and «Eshche». He took an active part in training professional personnel for the national musical art at the stage of its formation.

Key words: Gaziz Almukhamedov, singer, composer, public figure, folklore, music, opera.

Милли театр һәм музыка сәнгате өлкәсендә тикшеренүләр белән шөгыльләнгәндә, үз эшендә башлап яңалык ачучы күренекле мәдәният эшлеклеләрен, ярсулы энергиясе һәм үз халкына тирән мәхәббәт белән зур казанышларга һәм прогрессив үзгәртеп коруларга этәргән фидакяр затларны һәм энтузиастларны игътибарсыз калдырып булмый. Алар арасында талантлы җырчы, композитор, җәмәгать эшлеклесе Газиз Әлмөхәммәдовның кабатланмас шәхесе аерым урын алып тора. Аңа быел 125 яшь тулган булыр иде.

Газиз Салих улы Әлмөхәммәдов 1895 елда Уфа губернасының Эстәрлетамак өязе Моратап авылында туган. Ярлы крестьян гаиләсендә төпчек малай булып тугангамы, ул кечкенәдән үк үзе эшләп ашарга өйрәнгән. Кышын, барча яшьтәшләре кебек үк, мәдрәсәдә укыган, ә җәй көне көтү көткән. Шул вакытта ук ул халык көйләренә гашыйк булган, өлкәннәрдән ишеткән борынгы көйләрне сәгатьләр буе курайда уйнап юанган.

1909 елда, Газизгә ундүрт яшь тулгач, олы абыйсы Габдрахман аны үзе белән Ташкентка алып китә: сәүдә эшенә өйрәтмәкче була. Ләкин аннан приказчик чыкмый. Газизнең әнисеннән күчкән

музыкага сәләте бар нәрсәдән өстен чыга һәм аның язмышын бөтенләй үзгәртә дә куя. Ул вакытта Ташкентта татар яшьләре клубы эшләп килә, анда шигъри-музыкаль кичәләр үткәрелә. 1913 елда Газиз Әлмөхәммәдов беренче тапкыр әлеге клуб сәхнәсендә чыгыш ясый, ә бер елдан соң үзен тулысынча концерт эшчәнлегенә багышлый.

Аның ялгыз башкаруга корылган гастрольләре Россия империясенең бөтен территориясен – Урта Азия һәм Себерне, Урал һәм Идел буйларын, Мәскәү һәм башка зур шәһәрләрне колачлый һәм зур уңыш белән бара. Өстәвенә артист халык алдында чыгыш ясау белән генә чикләнми – кайда гына барса да, аның гореф-гадәтләрен өйрәнә, фольклор үрнәкләрен язып ала, акрынлап үзенең репертуарын баетканнан баета һәм төрләндерә. Шуның белән «тамашачыларга яңа заман сулышын тоярга мөмкинлек бирә. Чөнки татар халкының үзаңы уяну процессында сәнгатьнең әһәмияте бермә-бер арта» [Газиев, с. 17].

Егерменче еллар башында Әлмөхәммәдов иң популяр башкаручыларның берсенә әверелә. Ул еллардагы матбугат, җырчының уңыш казануын билгеләп, аның халык җырларына аеруча кайгыртучан мөнәсәбәтен ассызыклый. Ул үз репертуарына татар һәм башкорт фольклорының «энҗеләре» булып саналган әсәрләрне кертә: «Гөлнәзирә», «Сакмар», «Ак каен», «Зөлхиҗә» һ.б. Шул ук вакытта ул аларны ничектер «яхшыртырга» – ритм, сүз, мотивларын үзгәртергә омтылмый. Киресенчә, ул тыңлаучыга борынгы башкару традицияләрен җиткерергә тырыша. 1928 елда «Яңалиф» журналында Сафа Борһан болай дип яза: «СССРда Газиз Әлмөхәммәдовны белмәгән кеше сирәк. Татарлар һәм башкортлар булган барлык шәһәрләрдә аның концертлары зур уңыш белән уза. Мондый уңышның сәбәбе нәрсәдә? Газиз халык җырларын башкару стилен нечкә тоемлый. Ул, күп кенә концерт җырчылары кебек, халык җырларын бозмый һәм «культуралаштырмый». Ул җырлаганда борынгы легенда геройлары күз алдына килә, үзеңнең концерт залында утыруыңны, тәрәзәләр артындагы трамвай һәм машина тавышларын онытасың. Аның тавышына ияреп, уйлар башкорт далаларының зәңгәр офыкларына барып тоташа, биек булып үскән үләннәр чайлалуы күз алдына килә, дала буйлап таралучы курай тавышы ишетелә» [Бурхан, с. 6].

Аның уникаль җырчылык таланты турында хәзерге заман тикшеренүчесе М.И. Идрисова болай дип яза: «Әлмөхәммәдов – тумыштан зур талантка ия башкорт җырчыларының берсе, аңарга, озын көйләрне башкару осталыгына ирешү өчен, табигатьтән барысы да бирелгән: үзәкләргә үтеп керә торган гаҗәеп матур тембр, барлык регистрларда да зур һәм тигез диапазон, сулыш киңлеге, орнамент сәнгатеннән виртуозларча файдалану, форманы эчке тоемлау, искиткеч зәвык. Аның башкаруында озын көй җыр гына түгел, ә фәлсәфи гомумиләштерүләр югарылыгына күтәрелгән вәхи булып яңгырый. Аның җырлавы сокландыра, тетрәндерә. Аның сәнгатенең гипнозлау көче шулкадәр зур ки, кешеләр җырчының теге яки бу шәһәргә килүе

турында ишетеп, аны тагын бер генә тапкыр ишетү өчен дә әллә ничәшәр чакрым араларны үтәләр...» [Идрисова, с. 22].

Газиз Әлмөхәммәдовның беренче композиторлык тәҗрибәләре дә егерменче еллар башына туры килә. Башкортстанга сәфәре вакытында күргәннәреннән (ачлык, җимереклек, халыкның авылы-авылы белән тифтан кырылуы) бик нык тәэсирләнеп, ул, үзенең борчылуларын, кайгылы кичерешләрен бәян итүне сорап, Заһидә Байчуринага мөрәҗәгать итә. «Дәһшәтле җил» вокаль балладасы шул рәвешле туа. Тормыштагы вакыйгаларның берсен дә игътибарсыз калдырмыйча, ул «Маяковский үлеменә» җыр-поэмасын яза (сүзләре үзенеке). Халык арасында аның лирик җырлары бик популяр була – «Көймәләр», «Җырлар язам», «Агыйдел ярында» һ.б.

Беренче татар милли операсын булдыру инициаторы да нәкъ менә Газиз Әлмөхәммәдов үзе була. Җырчыга Гозәир Хаҗибәковның музыкаль комедияләре зур йогынты ясый. Ул Хаҗибәков белән 1921 елда Бакудагы гастрольләре вакытында танышкан була. Тикшеренүче Л. Атанова җырчының концертларда азәрбайҗан артистлары белән уртак чыгышлары турында искә ала [Атанова, с. 11]. Солтан Габәши үзенең «Татар сәхнәсендә музыка» дигән мәкаләсендә Кавказда опера постановкаларында катнашуы турында яза [Габаши, с. 107].

Ташкентка әйләнеп кайткач, Газиз Әлмөхәммәдов фикердәшләрен таба, либретто яза, аның өчен халык көйләрен сайлап ала һәм «Сания» спектаклен сәхнәгә куярга әзерли. Аның премьерасы 1922 елда була. Тамашаны халык җылы каршылый, әмма чын операга җитәргә аңа әле, әлбәттә, ерак була. Ул вакытта Ташкентта яшәгән татар мәдәнияте әһелләре авторга, ярдәм сорап, Солтан Габәшигә мөрәҗәгать итәргә киңәш бирәләр. 1922 елның көзендә Газиз Әлмөхәммәдов композитор белән очрашу өчен Казанга китә.

Солтан Габәши бу эшнең уңышлы чыгуына бик тә шикләнеп карый. Газиз Әлмөхәммәдовка аны бу зур эшкә алынырга күндерү өчен бер ел буе үгетләргә туры килә. Үҗәтлеге аркасында барыбер җиңеп чыга. Көйләрне гармонияләштерүдә һәм оркестровкаларын эшләүдә рус композиторы В. Виноградовның ярдәме зур була. Ике елдан соң инде беренче татар операсы «Сания» бөтен төрки дөньяда яңгырый, анда Г. Әлмөхәммәдов зур партияләрнең берсен башкара.

Әлеге авторлар коллективы шулай ук киң иҗтимагый резонанс алган икенче милли операны – «Эшче»не дә яза. Премьерасы 1930 елның 22 һәм 27 февральләрендә Татар дәүләт театры сәхнәсендә була. Шул ук елны опера Мәскәүдә СССР халыклары театрлары һәм сәнгатьләре бөтенсоюз олимпиадасында күрсәтелә. Операның уңыш казануында эшче Нигъмәт ролен башкарган Газиз Әлмөхәммәдовның да тырышлыгы зур була.

Газиз Әлмөхәммәдов бик күп концертлар куя, пластинкалар да яздырырга өлгерә, туган ягына – Башкортстанга кайта, анда аны шатланып каршы алалар. 1929 елда Башкорт республикасы хөкүмә-

те Газиз Әлмөхәммәдовка халык артисты дигән мактаулы исем бирә. Тиздән аңа Уфадан Башкортстандагы «музыкаль төзелешкә» булышлык күрсәтергә рәсми чакыру килә, һәм 1931 елда Газиз Әлмөхәммәдов Казаннан китә.

Башкортстанда ул чыгышларын дәвам итә, республика районнары буйлап күп йөри, башкорт җырларын һәм көйләрен туплый, яздыра, педагогик эшчәнлек белән шөгыльләнә. Уфа музыка училищесында милли сыйныфлар оештырыла. Газиз Әлмөхәммәдов фәнни һәм методик әдәбиятны, уку планнары һәм программалары төзүне кайгырта, ярдәм сорап, рус һәм татар композиторларына мөрәҗәгать итә. Ул композитор Солтан Габәшине Казаннан Уфага чакырту турында хөкүмәт карарын чыгартуга ирешә. Алар Башкортстанның ерак районнарына фольклор экспедицияләренә һәм озак сроклы командировкаларга бергәләп чыгалар.

1932 елда Газиз Әлмөхәммәдов Мәскәү консерваториясе каршында башкорт опера студиясен оештыруда актив катнаша. Ат арбаларында да, җәяүләп тә ул бөтен Башкортстанны йөреп чыга, әллә кайдагы авылларга барып җитә, сораштыра, талантлы башкорт яшьләрен тыңлый. Ул зур игътибар һәм җаваплылык белән студиягә 25 кеше сайлап ала. Алар Башкорт дәүләт опера һәм балет театры опера труппасының нигезен тәшкил итәләр, ә соңыннан данлыклы осталарга әйләнәләр. Алар арасында РСФСРның һәм БАССРның халык артисты, профессор Бану Вәлиева; БАССРның халык артисты һәм РСФСРның атказанган артисты Габдрахман Хәбибуллин; РСФСРның һәм БАССРның атказанган артисты Хәбир Галимов; БАССРның атказанган артисты Әсма Шәйморатова, БАССРның атказанган артисты, БАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре Салих Хөснияров; шулай ук танылган композиторлар Заһир Исмәгыйлев, Хөсәен Әхмәтов, Рәүф Мортазин бар.

Әлмөхәммәдов булачак опера театры өчен алдан ук милли репертуар әзерли. Ул С. Габәшигә, А. Ключаревка яңа опералар язарга заказ бирә. Чимарозаның «Яшерен никах» һәм Паизиеллоның «Гүзәл тегермәнче хатын» дигән итальян опералары башкорт теленә тәрҗемә ителә.

1933 елда Газиз Әлмөхәммәдов «Башкорт музыка культурасы өчен көрәш» дигән китап чыгара, анда ул милли музыка үсешенә үз карашларын бәян итә. Бөтендөнья сәнгать мирасын үзләштерү зарурлыгын таныган хәлдә, ул һәрвакыт музыка сәнгатенең борынгы, традицион, милли чыганакларын барлап-кайгыртып яши.

1936 елда Газиз Әлмөхәммәдов концерт бригадасы оештыра, аның составында җырчы Диана Нурмөхәммәтова, биюче Заһидә Бәхтиярова, музыкант Исмәгыйль Илялов, пианистка Ковалевская була... Газиз Салих улының үз чыгышларын тамашачы аеруча җылы каршылый. Алар кич белән сәхнәгә әйләнгән йөк машинасында пианиноны да үзләре белән йөртәләр. Бу бригада, асылда, Башкорт филармониясенең прообразы була.

Ул арада илдә сәяси хәл торган саен катлаулана бара. Репрессияләр башлана. Матбугат битләрендә Газиз Әлмөхәммәдовны «буржуаз милләтче» һәм «кулаклар җырчысы» дип игълан иткән гаепләүләр күренә башлый. 1936 елда Газиз Әлмөхәммәдов үзенең иҗат юлы башланып киткән Ташкентта зур гастрольләр оештыра. Ә бер елдан соң, 1937 елның 12 декабрендә аны кулга алалар. 1938 елның 10 июлендә аңа үлем карары чыгарыла һәм ул шул ук көнне атып үтерелә.

Туган мәдәниятенә фидакярләрчә хезмәт иткән, үзеннән соң бай иҗади мирас калдырган Газиз Әлмөхәммәдов безнең күңелләрдә мәңге сакланырга тиеш, ә иҗаты, һичшиксез, җентекләп өйрәнүгә лаек.

Әдәбият

Атанова Л.П. Жизнь как песня: Творческий портрет Газиза Альмухаметова. Уфа, 1973.

Бурхан С. Газиз Альмухаметов // Яналиф. 1928. № 11.

Габәши С. Татар сәхнәсендә музыка // Татар театры (1906–1926). Казан, 1926.

Идрисова М.А. Газиз Альмухаметов и башкирская музыкальная культура // Газиз Альмухаметов. Статьи. Воспоминания. Документы. Уфа: Китап, 2008.

Салихова Айгөл Рөстәм кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре